

CSABA LÁSZLÓ

Átmenet vagy spontán rend(etlenség)?

Az írás arra a kérdésre keresi a választ, hogy a két évtized után tartóssá, vagyis trenddé váló gazdasági és társadalmi eltérések a „posztkommunista” országok között milyen okokra vezethetők vissza. Másodsorban azt elemzi, mi a jelentősége e sokrétű különbségek modellszerű kategorizálásának. Ennek alapja az *állami szerepvállalás mértéke és minősége*. Végül harmadikként azt a kérdéskört vizsgálja, hogy az eltérések milyen következményekkel járnak. A fő következtetés az, hogy a közösségi választások ugyan jelentősek, ezek szerepe azonban a pályafüggőséghez képest sokkal kisebb, mint azt a legtöbb elmélet föltételezi. Az eredmény – Hayekkel szólva (Hayek [1995]) – emberi cselekvés, ámde nem emberi tervezet szülötte.*
Journal of Economic Literature (JEL) kód: P16, P26, P36, P51.

Az elemzés kerete és előzményei

Már-már közhelyszámba megy a társadalomtudományokban annak leszögezése, hogy a sok tekintetben *azonos kiinduló pontról*, azonos társadalmi és gazdasági modellből indult „posztkommunista” államok fejlődése tartósan *eltérő pályákra* állt. Ha most eltekintünk az Európán kívüli esetektől, különösen a jelentős nemzetközi elemzői visszhangot is kiváltó kínai és vietnami kísérlettől – ami a bürokratikus és a piaci, a formális és az informális, a központi és a helyi koordinációs és intézményi formák elegyéről alkotott gondolkodásunkat nagyban átrendezheti – a Közép-, a Kelet- és a Délkelet-Európa térségében végbement átalakulás akkor is számos *feladványt* jelent az elemzők számára. Ugyanis sem az okok, sem a következmények tekintetében nem alakult ki szakmai közmegegyezés, annak ellenére, hogy a legtöbb elemző szerint mind közös, mind eltérő vonások jellemzik e történelmi folyamatot. Kornai János néhány évvel ezelőtti összegzése is azt emelte ki, hogy a nézőpont függvényében gyökeresen eltérő következtetések is lehetnek tudományosan megalapozottnak mondhatók (Kornai [2005]). Nyitott kérdésnek tűnik az, amit e cikkben vizsgálunk: *mennyiben választhatunk/választhatunk szabadon*, és mennyiben a pályafüggőség határozta meg a végeredményt.

E sokrétű fejleményt két *ellentétes nézőpontból* szokás elemezni.

Az egyik a nemzetközi intézmények és a főáramú közgazdaságtan területünkre alkalmazott ágának a megközelítése, amiben a hangsúly *a közös úton* van. Az eltérések ebben

* Különösen Antal László, Gedeon Péter, Gyórfy Dóra, Szabó Katalin, Szakolczai György, Török Ádám és egy anonim lektor korábbi változatokhoz fűzött részletes észrevételeit hasznosítottam, a szokásos megszorításokkal.

az esetben mértékbeliek, semmiképpen sem nembéliek. Az EBRD átalakulási indexeinek kiszámításában, a beáramló működő tőke vagy a külföldi banktulajdon, a tőzsdai kapitalizáció mérésében, a növekedési teljesítmény számszerűsítésében, a felzárkózás feltételes vagy feltétlen voltának modellezésében, az életszínvonal vagy az emberi előrehaladási mutatók (*Human Development Indices*, HDI) szokásossá vált egybevetésében értelem-szerűen csak mennyiségi eltérések lehetségesek. S bár a térségtanulmányok (*area studies literature*) művelői számára kézenfekvőnek tűnik a Gustav von Schmoller és követői nyomán évtizedeken át meghatározó német történelmi iskola tézise a minden egyes vizsgált eset *eredendő* egyediségéről, nehéz lenne elvitatni, hogy ez ma már a kisebbségi álláspont. Mind tudományos erejét, mint közpolitikai befolyását tekintve az egységes elemzési keret és az ebből adódó *mértékek körüli vita* jelenti a meghatározó elemet.¹

Nemritkán merül fel az átalakulás optimalitásának kérdése, amennyiben az egyes országok és időszakok teljesítményét egy közös és elvont mércéhez mérik, és ehhez képest minősítik. A közbeszédben és a tudományban egyaránt elterjedt például az átalakulás társadalmi költségeinek túlzott voltáról, a privatizálás zsákutcás voltáról, a növekedés/felzárkózás elégtelenségéről és a vagyon eloszlásának méltánytalanságáról szóló tézis és az ezt megformáló elemzési anyag is. E fölvetéseknek nyilván csak akkor és annyiban van értelmük, amennyiben előfeltételezünk *egy – a közelmúlton túlmutató – közös elemzési síkot és az abban megfogalmazható mértéket* és mértékegységet, amihez képest a felsorolt és hasonló normatív megállapítások tartalmat nyerhetnek. Tegyük hozzá, hogy a mérhetőség ehhez még pótlólagos követelményeket is támaszt, például ha azt állítják, hogy „skandináv helyett latin-amerikai típusú vagyoneeloszlás jött létre”, vagy hogy a nyugdíjasok helyzete az egyik országcsoportban a másikhöz képest „páratlan mértékben romlott”.

A *másik*, nem kevésbé elterjedt megközelítés az antropológiai jellegű, ami az egyes megfigyelt események és társadalmak *nembéli* különbözőségét ismeretelméleti szinten *eleve adottnak tételezi*. Ebben a megközelítésben nem a különbözőségek szorulnak magyarázatra, mert azok természetesen, és a megfigyelésből adódnak, hanem az, hogy – ha és amikor – *közös mozzanatok* is föllelhetők az egyes társadalmak és gazdaságok életútján. A gazdaságföldrajz, az országismeret, a nemzeti szemléletű történetírás és társadalomelemzés mellett vannak e közelítésnek enyhébb változatai is. Ezek közé sorolható a közgazdaságtan aldiszciplínájaként a Journal of Economic Literature kategorizálásában tartósan és máig jelenlévő összehasonlító gazdaságtan (*comparative economics*).² E megközelítés – amit az 1920-as és 1930-as években részint *a szocialista eszméről vitázók* (így Oskar Lange, Abba Lerner, Friedrich August von Hayek, Ludwig von Mises, Maurice Dobb, Joan Robinson és mások), részint viszont a későbbi közgazdaságtani főáram egyik meghatározó elemét alkotó *növekedéselmélet* képviselői (Evsey Domar, Simon Kuznets, Balassa Béla és Abram Bergson) hoztak létre, befolyását éppen az első közgazdasági Nobel-díjas, Jan Tinbergen konvergenciaelmélete mutatta az 1960-as évek végéig.

Ez a szemléletmód – mindenekelőtt John Michael Montias, James Angresano, Morris Bornstein és több más jeles szerző több kiadást megélt, a legjobb kiadók gondozta tan-

¹ A kezdeti időszakban ez egyoldalúan érvényesült, ahogy arra Peter Murrell ma is találó áttekintése rámutatott (Murrell [1995]).

² Tudományosan inkább megmosolyogtató, de számos egyetemen és intézetben – Németországtól Olaszországig – nyíltan egzisztenciális kérdéssé vált az 1990-es évek elejétől fogva, és korántsem csak az átalakult országok körében, ahogy a főáram szószólói és neofita követőik végtelen magabiztossággal jelentették ki: ilyen állapot pedig (a közgazdaságtanban) nincsen. Így pedig – szerintük, bár inkább hangoztatják, semmint igazolták – a vonatkozó tanszékeknek és intézményeknek sincs létjogosultsága a „modern időkben”. E folyamatról tanulságos és valóban világméretű áttekintést ad: Bourignon, F. és szerkesztőtársai (szerk.) [2007].

könyvei révén – *folyamatosan* jelen volt (igaz, nem a gyorstalpalókon is terjesztett bevezető kurzusokon) a vezető egyetemek tananyagában szerte a világon (Montias [1976], Angresano [1995], Bornstein [1994]).³ A rendszerváltozás elemzésének meghatározó fórumaivá vált a Comparative Economic Studies és a Journal of Comparative Economics, a Post-Communist Economies, az Európa Bank által alapított és szponzorált Economics of Transition, valamint a regionális vezető szerepét tartós pénzügyi és szervezeti nehézségek közepette is megőrzött *Acta Oeconomica*. E megközelítés képviselői rendre megjelentek a főáramú és a területi szakosodású lapokban is, és végig egyfajta interdiszciplináris és intézményi megközelítésben vizsgálták a gazdasági rendszerek teljesítményét, korántsem korlátozódva a kelet-európai térségre (Hanson [2007]).

Emellett a megközelítés mellett a politikatudományi és a szociológiai irodalomban évtizedünkre egyre erőteljesebbé vált a piacgazdaságok *eredendő* sokszínűségének paradigmájára építő s ezért a közgazdasági főárammal eleve éles vitában álló irodalom (*varieties of capitalism*). Jellemző módon ez a fölvetés elsősorban a fejlett piacgazdaságok eltérő jóléti rendszerére és az ebből fakadó működési eltérésekre összpontosít (Iversen [2005]). Az irányzat, amit az EU Bizottsága által jelentős kutatási összegekkel támogatott, a szociáldemokrata ideológia jegyében keletkezett. Ezért a hangsúly az amerikai szabad versenyes fölfogással való szembenállásra, az amerikai általános érvényűsége törekvés elutasítására épül (ez utóbbi tudományos igényű kifejtését lásd Pontusson [2005]). Ez a közelítés immár a közép- és a kelet-európai átalakult országokra is alkalmazást nyert (Lane–Myant [2007]). Az utóbbi metszetben az alapkérdésnek az tűnik, hogy az egyes országokban mennyire érvényesül a globalizációpárti, más szóval neoliberális fölfogással való azonosulás?

Másfelől mennyiben maradnak meghatározók a munkaadói–munkavállalói–közhatalmi egybefonódásokon alapuló sajátos megoldások? E megközelítés legutóbbi kifejtéséből (Bohle–Greskovits [2007]) az a nem triviális következtetés adódott, amely szerint az elszigetelt és egyoldalú nyitottság a balti államokban kevésbé versenyképes gazdasági szerkezethez⁴ és aránytalan társadalmi költségekhez vezetett. Ezzel szemben a szlovén „sünderizálóállással”, a transznacionalizálódással és főképpen a külföldiek tulajdonszerzésének korlátozásával végeredményben a nemzeti tulajdon és a szociális biztonság magasabb szintjét lehetett elérni. E felismerésből közvetve az adódhat, hogy az adott időszak *közösségi választásai* mégiscsak meghatározók lehetnek, és a pályafüggőség elemei csak *kiegészítő* szerepben jelennének meg.

Az előadottakból tehát belátható, hogy miközben a nemzetközi irodalomban egyetértés van az átalakult országok gazdasági és társadalmi sokszínűségének *megállapításában*, az összhang ezzel ki is merült. Ugyanis mind az eltérések természetének megítélésében, mind pedig az értelmezési keret tekintetében, így pedig az elemzési eredmények és a normatív következtetések terén tartóssá vált az egymás mellett történő elbeszélés. Ezért bizonyára hasznos lehet, ha mind az okok, mind az elemzés, mind a következtetések tekintetében megfogalmazzunk néhány elemet oly módon, ahogyan ebben a formában a szakirodalomban eddig nem tették meg.

³ Magyarországon 1993 óta van több intézményben is hanzsnált önálló egyetemi tankönyv szintű összegzése a témának, a legutóbbi változat Szabó Katalin szerkesztésében e cikkel párhuzamosan jelenik meg (Szabó [2007]).

⁴ Ez a kivétel elmaradottságában – anyagiigényes és féltermékekre szakosodásában – és a visegrádiaknál megfigyelt exportkorszerűsödés elmaradásában látható, ami a baltiak rendszeres fizetési hiányának egyik fő oka.

Miért is sokszólamú az átalakulás?

Mint a legtöbb egyszerű kérdésre, erre is bonyolult a válasz. Ha az eredendő különbözőség tételéből indulunk ki, és a Gustav von Schmoller fémjelezte német történelmi iskola nyomvonalán haladunk, akkor szinte nincs is mit megmagyarázni. Igaz, azok, akik akár a kor hivatalos képzésében részesültek, akár az idézett nemzetközi összehasonlító kötetek gondolatvilágát követték, nemigen vetették volna fel azt a gondolatot, hogy minden ország a maga útját fogja járni, bármily súlyos lett légyen is a közös örökség, a szovjet modell hagyatéka. Mert bizony a puha költségvetési korlát, a bürokratikus koordináció szétmállása, az egyéni és a közszféra határainak elmosódása és még sok más, a termelékenység és a jólét lemaradásához vezető elem egyaránt megtalálható volt a még oly más fejlődéstörténeti örökséggel indult országokban. Ez még Kínára is igaz. Az ország 2000-es évekbeli egyoldalú ipari expanziójára és az ezáltal kiváltott, kimondottan koloniális elemeket fölélesztő világgiazi föllépésére kell gondolunk.⁵ Ez társul még a környezeti és a társadalmi egyensúly szempontját mellőző klasszikus növekedési hajszája jelenlétével és a politikai uralmat legitimáló erejével. Mindez egyértelműen arra utal, hogy Kínában, minden jelentékeny változás ellenére is, a szocialista rendszer legátfogóbban *Kornai* [1993] által leírt *általános vonásainak* továbbra is jelentős *magyarázó erejük* van. És ez bizonyára így volt az 1989-et követő időben az általunk vizsgált országcsoportban is.

Mégis, a térséget áttekintő részletes elemzések közül mind az intézményi fejlődés elemzése tekintetében tartalmasabban (*EBRD* [2007]), mind a folyó ügyeket nagyobb súllyal kezelők (*Gligorov és szerzőtársai* [2007]) egyértelműen alátámasztják az következő két meghatározó fölismerést. 1. A szovjet modell öröksége *egyre kevésbé* meghatározó abban a tekintetben, hogy miképpen alakul a növekedés, a műszaki és a gazdasági teljesítmény és a humán fejlettségi mutatók köre (utóbbiról lásd *WDR* [2007]). Még kevésbé van e múltbeli ismeretnek *prediktív ereje*, vagyis a jövő egyre kevésbé a múlt függvénye. A balti államok túlfűtöttség jeleit mutató növekedése ennek egyértelmű jele. 2. A hagyományok alapján a regionális elemzések egy részében együttesen kezelt országcsoport *egyre kevésbé* alkot értelmesen egybefoglalható elemzési *közösséget*. Ezért egyetlen kategóriában történő áttekintésüknek mélyebb oka – a hagyományon kívül – immár nincsen.

Van viszont jelentősége annak, hogy az átalakult államokat milyen szempontrendszer szerint tudjuk értelmesen *kategorizálni*, mert ennek révén az új törésvonalak nemcsak megrajzolhatók, hanem tartalommal is megtölthetők. Utóbbiak nyilván nem követhetik a napisajtó és nyomában az elemzők körében kialakuló változékony divatáramlatokat, amelyek hol az egyik, hol a másik országot hajlamosak minden szempontból példaértékűnek tekinteni, anélkül azonban, hogy e vélekedésnek – az ismétléssel történő rögzítés technikáján túlmutató – megalapozottsága lehetne.

A csoportosítás egyik haszna az, hogy levetkőzhetjük a *tisztán külsődleges* szempontok közbeszédet uraló túlsúlyát. Nem kétséges például, hogy az a tény, hogy Törökország a NATO tagja és a Nyugat előretolt bástyája az iszlám világban, még nem jelenti azt, hogy ezen írás elkészültének időpontjában az ország ugyanolyan értelemben lenne demokrácia, mint mondjuk Svédország. Hasonlóképpen azzal, hogy Görögország 1986-ban EK-taggá vált, még balkáni állam maradt, az állam foglyul ejtésének és az állami kapacitás gyengeségének jelei vélhetően csak a nagyon gyengén informáltakat lephették meg a 2000-ig terjedő időszakban (összegző áttekintését lásd *Tayfur* [2003]).

⁵ Ez azt jelenti, hogy a kínaiak kizárólag a nyersanyagforrások megszerzésére összpontosítanak, és például a közkeletűvé vált termeléskihelyezéssel és összetettebb formákkal alig élnek. Ez Afrika számára meglehetősen súlyos következményekkel jár, mint *Raguckaja* [2007] igen színvonalas elemzéséből kitetszik.

Épp ezért kézenfekvő, hogy a protokollszempontból nyilván megkerülhetetlen „uniós tagországi” státus *nem fordítható közvetlenül elemzési kategóriává*. Bár az EU a fölvételi eljárás időszakában részletekbe menően ellenőrizte a tagjelölt ország intézményfejlesztési erőfeszítéseit, ennek eredményei a taggá válást követően már kevéssé befolyásolhatók. Részben ezért tartotta fenn magának a jogot az Európai Unió a taggá válás után is különféle szankciókra, amelyek lehetősége e tanulmány lezártakor Frattini biztos szerint érdemben fennállt (*Bulgaria and Romania ...* [2007]). Ezért biztos, hogy az említett két ország uniós taggá válása *önmagában véve még nem hidalja át azt a különbséget*, ami őket a közép-európaiaktól elválasztotta. S miközben az európaizálódás azt jelenti, hogy az EU közvetlenül és közvetve is befolyásolja a tagállamok részpolitikáit és intézményi fölépítését is, nincsenek az egységesülésre utaló jelek és mechanizmusok.

Az átalakult országok tekintetében ezért értelmes lehet a tartalmi közösséget kiemelő kategorizálás. Mivel elemzésünk gyűjtőpontjában az *állam* társadalmi és gazdasági szerepvállalásának *különbözősége* áll, célszerű *objektív mércéhez* kötni a csoportosítást. Ebből a szempontból bizonyára az állam *kiterjedése*, vagyis a közkiadások össztermékhez viszonyított aránya lehet csak az irányadó, hiszen ez igazít el a *mérték* kérdésében.⁶ Tanulságos e tekintetben az, hogy a Dzurinda-kormányok erőteljes reformpolitikája hatására ma már *Szlovákia semmiképpen sem sorolható a többi visegrádi állammal egy csoportba*. Szlovákiában ugyanis a közkiadások aránya a 2000. évi 51,7 százalékról nem kevesebb, mint 37,3 százalékra mérséklődött 2006 végére, ami Európában az egyik legjobb teljesítmény (ECB [2007] 45. o.). Tanulságos, hogy ugyanebben az időszakban Magyarországon, miközben a kormány neoliberais elveket hangoztatott, és efféle lehetséges reformokba bonyolódott, az állami szerepvállalás ugyanezen időszakban és forrás szerint 46,5 százalékról 52,9 százalékra bővült, ami viszont – dinamikáját tekintve – épp *ellenkező irányú Európa rekordot döntött*.⁷

Az átalakult országokat ezért tartalmi oldalról a következő *négy csoportba* sorolhatjuk. 1. A „maradék visegrádi országok” plusz Szlovénia. Utóbbi országban az állami szerepvállalás – enyhe mérséklődése ellenére is – még igen-igen kiterjedt maradt, és 46,3 százalékon állt 2006 végén. Itt a társadalmi elvárások és az erőviszonyok egyaránt erőteljesen újraelosztó államot hoztak létre.

2. A balti államok és Szlovákia, a 33–37 százalék körüli, sok tekintetben *az ír-angol modellt* idéző újraelosztási hányaddal.

3. A délkelet-európai államok (Bulgária és Románia, valamint Horvátország). Itt a közkiadások 2006-ban a GDP 36,6, illetve 32,0 százalékára rúgtak 2006-ban (ECB [2007] 46. o.). Az egész modell jellege szempontjából figyelemreméltó *különbség forrása*, hogy a mezőgazdaság GDP-hez való hozzájárulása jelentősen meghaladja a közép-európai 3-4 százalékot, 9,4, illetve 9,6 százalékos értékkel. Az agrárnépeség 22–28 százalék körüli értékei érdemben az előző csoporttól különböző társadalomszerkezetet mutatnak. Ha a többi délszláv állam képes megszabadulni a kriminalizálódás államigazgatást is érintő jeleitől, vélhetően ők is ebbe a csoportba kerülnek.

4. A Független Államok Közösségébe tartozó, egymással azonban csak viszonylag laza kereskedelmi kapcsolatban lévő, vámuniót sem alkotó országok. Itt az állami kiadá-

⁶ Visszatérő viták tárgya az, hogy milyen a kapcsolat a *mérték és a minőség* közt. Az azonban bizonyára tartható, hogy a kisebb újraelosztás mellett kisebb a *járadékvadászat* terepe, és fordítva, különösen *foglul ejthető, gyenge kapacitású államokban*, mint amilyeneket mi is tárgyalunk. És bármit is gondoljunk az állami szerepvállalás minőségéről, és szerkezetéről, annak mértéke akkor sem lehet mellékes, ha azt jeles elemzők vita tárgyává teszik (nem közgazdasági jellegű elemzésekben).

⁷ Sok félreértés forrása a skandináv államokra való szokásossá vált hivatkozás. Ott ugyanis ebben az időszakban rendre *mérséklődött* az állam szerepvállalása: Dániában például 53,5 százalékról 50,5-re, ami ma már érdemben *kevesebb a magyar értékénél*, éppúgy, mint a finnek stagnáló, 48,5 százalékos mértéke.

sok konszolidált értéke a GDP 37-38 százaléka körül állandósult a 2000-es években. Az országok közös vonása az *állam vezérelte gazdasági modell* tartóssá válása, ami a nyersanyagsektor kiemelt jelentőségével társul. Miközben az egyes országok bürokratikus szabályozása egymástól jelentősen eltér, a világ gazdaságba történő integrációjuk meglehetősen féoldalas, és intézményi oldalról nem igazán jól alátámasztott.

A következőkben kísérletet teszünk az *egyes csoportok modelljellemzőinek* főlvázolására. Ebben nem törekedhetünk a teljességre, és értelemszerűen a többi csoporttól elkülönítő vonásokra kell a hangsúlyt helyezni. Az alapvető következtetés nyilván nem lehet más, mint az, hogy az egyes országcsoportok *különböző „végállomásokra” érkeztek* az elmúlt két évtized folyamatainak hatására. Ez aligha tudható be kizárólag a „rendszertervezők” eltérő elképzeléseinek, vagy csupán a sokat emlegetett gazdaságpolitikai hibáknak és tévedéseknek. Vélhetően ugyanis *már a kiindulópont sem lehetett teljesen azonos* (és erre a korabeli elemzések is föl hívták a figyelmet). Az út közben pedig a változó helyzet, a változó elképzelések és társadalmi döntések *összjátékából* a senki által konkrétan nem szándékolt, azaz jórészt *spontán végeredmények* eltérése adódott. Ha pedig így van, maga az „átmenet” fogalma is *tudományosan kérdésessé* válik, hisz az nyelvtanilag egy meghatározott út (*trajectory*) föltételezése nélkül nem is értelmezhető.

Az egyes csoportjellemzők tartós eltérése

A változó napi besorolásoktól – például a tőkevonzó képesség vagy a hitelminősítés pillanatnyi állásától – akkor érdemes eltérő kategóriákat képezni, ha a csoportjellemzők *eltérése évtizedes távon* igazolható. Bár ezt teljeskörűen csak monografikus elemzéssel lehet bizonyítani, saját korábbi munkáink és az idézett források bőséges tényanyaga alapján kiindulópontnak vesszük azt, hogy az előző részben kialakított négy csoport nem véletlenszerűen és *nem átmenetileg tér el egymástól*. Vagyis kicsi az esélye annak – bár mint Szlovákia példázza, teljesen sosem zárható ki –, hogy egy ország átkerüljön az egyik kategóriából a másikba.

1. *Közép-Európa – a jólét állama, az állami jólét?* Az Európai Unió eme új tagállamaiban az állami szerepvállalás *jórészt jóléti irányultságú*,⁸ és ez hosszú időre tekint vissza. Csehszlovákia Európa első univerzális – vagyis a bismarckitól eltérően nem csak az állami alkalmazottakra kiterjedő – szociális állama volt, már a 20-as évek végétől kezdődően. Lengyelországban a mezőgazdaság elmaradottsága és a munkanélküliség magas szintje erőteljes állami részvételt tartósított. Magyarországon az 1970-es évektől univerzálissá vált, kontinentális típusú jóléti államot⁹ már a rendszerváltozás kezdetén minden kormányzás közeli erő vívmányának tekintette, és védelmezte. Aligha meglepő, hogy a választásokat rendre a puha átmenet programját hirdetőék nyerték meg. Végül Szlovéniában kezdettől fogva egybekapcsolódott a nemzeti függetlenség és a szociális vívmányok védelmének szociáldemokrata-*neokorporativista* programja, amivel szemben más erők

⁸ Ez nyilván nem abszolút. Például a magyar államigazgatás 2006-ban a GDP 3 százalékpontjával (!) többet költött magára, mint a szlovák. Alig változott az elmúlt két évtizedben az államból élők számaránya. Az említett tényezők nyilván csak az érdekeltek szempontjából „jóléti” kiadások gerjesztői. Nem jóléti semmilyen értelemben a 2007-ben körülbelül 1200 milliárd forintos adósságszolgálati kiadás (amit az MTA 36 milliárd forintos költségvetéséhez is lehet mérni).

⁹ E besorolásban a mai szakirodalom alapművének számító *Sapir* [2006] cikket vesszük alapul. A magyar jóléti állam történeti fejlődését Tomka Béla kötete tartalmazza a legalaposabban (*Tomka* [2003]). Jólétinek a szakirodalom nyomán azt a vonást tekintjük, hogy a közhatalom feladatának tekinti az egyes polgár jólétéről való gondoskodást, nem pedig azt, hogy jobban élnek átlagban, mint Svájcban, vagy hogy jó minőségűek-e e széles körben nyújtott szolgáltatások.

érdemi és kormányképes alternatívát nem tudtak megfogalmazni. Szlovéniában a bennfentes privatizálás a munkás-önigazgatás és a szociális vívmányok védelmének gyakorlataival társult, ami a liberális piacgazdaságnál erőteljesebb állami jelenlétet föltételezett.

A felsorolt országok jellemzője volt és maradt az, hogy a gazdaságról szóló közbeszéd ideológiai fordulatai közepette és ellenében a kormányzati gyakorlatot *végig a fontolva haladás* jellemezte. Magyarországon eleve a Németh-kormány kezdeményezte program folytatódott a Kupa-programmal. A Bokros-csomag kiigazító hatása ugyan 1995–1996-ban jelentős volt, de az ezen túlmutató intézkedések – a nyugdíjreform részleges kivételével – nem maradtak tartósak. Sőt az Orbán- és a Medgyessy-kormány a nyugdíjreform kalibrálását is úgy változtatta meg, hogy az ebből adódó, az államháztartás *fenntarthatóságát* megalapozó előnyök leolvadtak.¹⁰ Ezt a nyugdíjalapok befektetési politikájának túlzónak bizonyult korlátozása csak súlyosbította, hisz az állampapírpiac felé való terelésük (75 százalékos mértékben) leginkább a *költségvetés szempontjait* jeleníti meg, nem a hozamokban érdekelt jövőendő nyugdíjasokét.

Csehszlovákiában 1993-tól Csehországban a Klaus-vezetés szóbeli radikalizmusa igen óvatos és visszafogott gyakorlattal társult. A „cseh csoda” idején, 1990 és 1996 között a szerkezeti átalakulás és így a munkanélküliség is alacsony szinten maradt. A technokrata, majd a kisebbségi kormány idején, 1997 és 2002 között a változásokat konszenzuális döntésekkel, óvatosan és a veszteseket kompenzálva hozták meg. Lengyelországban a „sokkterápia” négy év alatt, 1993 végére hozta le az inflációt az 1989. évi közel 600 százalékról 43 százalékos szintre. Ezt követően a baloldali kormány 1993 és 1997 között óvatos lépések sorával vett vissza a lendületből, s az 1998 és 2002 közötti jobbközép kormányzat is meglehetősen ingatag volt ahhoz, hogy radikális, a társadalmat sokkoló lépéseket tegyen. Szlovénia pedig, mint láttuk, a külvilágtól védett zugoly vágyalmát valósította meg, minimális szerkezeti változtatással, csekély külföldi jelenléttel, a kisállamiságból adódó közvetlen tárgyalásos lehetőségek maximális kihasználásával, sok tekintetben a háború utáni Ausztria és Finnország útját járva.

A *külföldi tulajdonszerzés* és a nyitás ügyében is a mértéktartás a jellemző hosszabb távon. Míg Magyarország az 1989 és 1997 közti években radikális, az ezt következő évtizedben fölöttebb visszafogott politikát folytatott.¹¹ Nagy magánosításra a légikikötő kivételével nem került sor. Új cégeket a tőzsdére évek óta nem vittek, a nyugdíj és az egészségügy terén a magántőke szerepe kiegészítő maradt. Lengyelországban és Csehországban a lassú, óvatos kezds – a németek visszatértétől való félelem évei – után az 1997-et követő évtizedet erőteljes magánosítási lépések és intézményi reformok kísérték. Szlovénia pedig a saját útját járó országgént elérte, hogy államkapitalista modelljét az EU – épp kicsinysege okán – ne bolygassa. A várható *nettó befizetői pozíció* a szlovén tárgyalási álláspontot az egyes kérdések érdemétől függetlenül erőteljesen védhetővé tette.

Ebben a négy országban közösen mondhatjuk azt a vonást, hogy az egyes egyén jólétéről való gondoskodást az átlag-választópolgárok túlnyomó része a *közhatalom fon-*

¹⁰ Az egyes intézkedések pusztító – és a szakmai közvélemény előtt is kevésbé ismert – következményeit és a populista lépésekkel való közvetlen összefüggését, más szempontoknak (így a demográfiai és a biztosítási korrektségi megfontolásoknak) egyértelműen alárendelt voltát részletesen igazolja *Orbán-Szapáry* [2006].

¹¹ Fölvetődhet, hogy ekkorra már „nem volt mit” privatizálni. Ez azonban tévedés, mert a nagyipari cégek eladása nem jelentette, hogy mondjuk az infrastruktúra vagy a szolgáltatások (egészségügy stb.) terén ne lett volna még mit tőzsdére vinni, ha ez lett volna a cél. Fölvetődhet továbbá az is, hogy a visszafogottság oka a túlzott tőke-hazautalásoktól való félelem lehet(ett). Valójában azonban nem kétséges, hogy a tőkémérleget befolyásolják a magyar cégek külföldi tulajdonszerzéséből adódó bevételek, valamint a kedvező társasági adószint miatt nálunk kimutatott (valójában nem itt képződött) nyereség is. A tőkémérlel különféle tetelei és az államháztartás különféle tetelei közt egyébként a kapcsolat lényegesen összetettebb, mint ahogy az az ikerdeficitre történő szertartásos hivatkozásokból következne, amint arra legutóbb *Szakolczai* [2007] is rámutatott.

tos feladatának tartotta az időszak egészében.¹² Ilyen értelemben egyáltalán nem meglepő, hogy a kontinentális vagy rajnai jóléti állam vonásai az ezzel élesen ellenkező retorikával fellépő kormányzatok idején is erőteljesen megmaradtak. És ebből fakadóan a közép-európaiak sok tekintetben éppen az e modellre jellemző ellentmondásokkal szembesülnek, immár az EU kapuin belül. Ez magyarázza például a magyar munkapiaci védelmet (a bolgár és román dolgozók ellenében), az EU közös agrárpolitikájának hagyományörző megoldásaihoz való ragaszkodást 2007–2013 között vagy a WTO dohai fejlesztési fordulójában a francia (visszahúzó) álláspont melletti felsorakozást.

2. *Délkelet-Európa nem válik az EU növekedési övezetévé.* Ha az általános növekedésméleti feltevésekből és az ezekből levezetett – feltételes – konvergenciapályából indulunk ki,¹³ akkor kézenfekvő lehet(ne) az a föltevés, hogy a kevésbé fejlett országok az integrációs térségbe kerülve, kváziautomatikusan a gyors növekedés pályájára állnak. Ezt a felzárkózás ismert tartalékai, a hitelesebbé váló szabályozási környezet, az uniós tagságból fakadó kedvezőbb megítélés és az utóbbiból adódó kedvező telephelyi hatás okozhatná. És valóban, az elmúlt években az ECB [2007] statisztikája szerint a felzárkózás meg is indult. Bulgária például 2001 és 2005 között évi átlag 4,9 százalékkal növekedett, 2006-ban előzetes adatok szerint 6 százalékot is meghaladta a GDP növekedése. Hasonlóképpen Románia is túljutott az 1990-es évek második felének visszaesésén, és 2001 és 2005 között átlag évi 5,7 százalékkal, 2006-ban nem kevesebb, mint 7,6 százalékkal növekedett.

Eközben nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy egyfelől e növekedés mindkét országban egy elvesztegetett fél évtized után kezdődött el, és igen alacsony induló szinthez képest valósult meg. Bulgária esetében az idézett forrás alig 4000 euróra teszi a vásárlóerőparitáson számított egy főre jutó (2300 eurós) GDP-t (ECB [2007] 38. o.). Ez áll szemben az EU–27 átlag 22 800 és a magyar 14 800 eurós értékkel. Ehhez társul még a *külső fizetési egyensúly vesztes megbomlása*. Az e kérdéssel foglalkozó egyik legnagyobb hitelező által közreadott statisztika szerint Bulgáriában a fizetési mérleg hiánya 2005-ben elérte a GDP 12 százalékát, 2006-ban nem kevesebb, mint 15,8 százalékát, 2007-ben várhatóan ugyancsak 15,5 százalékát, és előrejelzésük szerint 2008-ban is 12,5 és 2009-ben is 10 százalékos érték várható (UniCredit Group [2007] 6. o.).¹⁴ Ez a hüvelykujjszabály szerinti nemzetközi érték két-háromszorosát jelenti, és megkérdőjelezi a gyors felzárkózás fenntarthatóságát. Ugyanezen forrás szerint Románia fizetésimérleg-hiánya a következőképpen alakult: 2005-ben a GDP 8,7 százaléka, 2006-ban 10,3 százaléka, 2007-ben várhatóan 11,5 százaléka, majd az előrejelzés szerint 2008-ban is 11,2 és 2009-ben is 10 százaléka (uo. 28. o.), vagyis a biztonságosan finanszírozható mértéknek legalább a duplája. Ez mindkét esetben a *növekedés korlátaira utal*. Igaz, eltér a két ország külső adóssága: míg Bulgáriáé a 2005. évi GDP-arányos 69 százalékról 2007-re 82 százalékra nőtt, Románia esetében a külső adósság 31-ről 27 százalékra csökkent, megjelenítve az export vezérelte gyors növekedés és az egyensúly közeli költségvetési egyenleg kedvező hatását.

A két ország részletes elemzése nélkül, már az eddig ismertett alapadatokból is látható, hogy mindkét országban intézményi és szerkezeti reformokra kerül majd sor a következő évtizedben. Ez ugyan egyáltalán nem növekedésslassító, de a fizetési mérleg fenntartható szintjének kialakítása bizonyára az lesz. A *mezőgazdaság* alacsony hatékonysága és túlzott

¹² Magyarországra lásd a Tárki 2006. évi felmérését (Tóth [2006]). A választók e véleményüket a radikális piacosító erők rendszeres leváltásában váltották tettekre. A soktérápiát bevezető Mazowiecki-kormány alig egy évet élt, Jegor Gajdaré kilenc hónapot, Rabár Ferenc öt hónap, míg Bokros Lajos bő egy év után távozott a kormányból.

¹³ Színvonalas összegzését adja Erdős Tibor legutóbbi monográfiája (Erdős [2006]).

¹⁴ Ebben még nem szerepel a kevésbé fejlett és kevésbé eladósodott országokat külön sújtó adósságtűrőképességi korlát (*debt intolerance*), ami a bevettnél alacsonyabb külső adósságot tart biztonságosan finanszírozhatónak.

(ma is még 28-30 százalékos) foglalkoztatási szerepe nem változtatható meg gyorsan és fájdalommentesen. Minél inkább úgy véljük, hogy a 90-es években megnőtt agrárfoglalkoztatás a városi munkanélküliség formaváltozása, annál kevésbé. Hasonlóképpen az EU-konform intézmények kiépítése is időbe és pénzbe kerül, eközben pedig a külső egyensúlyhiány korlátozza a növekedést. Az uniós pénzek beáramlásának mértékét korlátozza a 2007 és 2013 közötti pénzügyi előirányzat természete. Egyfelől a mértékek megállapításakor nem voltak tekintettel arra, hogy két szegény ország bevétele esetén a szolidaritás eszménye jelentősebb transfereket is igényelt volna. Erről azonban a nettó befizetők hallani sem akartak. Másfelől a megnőtt számú igénylőt csak úgy lehet a korlátos keretekben tartani, ha a hozzáférhetőség adminisztratív feltételeit *nehézzítik*. Így pedig az elméletileg elérhető és a gyakorlatilag lehívható összegek közt az eltérés szakadékszerűvé válhat.

Mindkét országban *erőteljesen mérséklődik* a kormányzat újraelosztó szerepe. Bulgáriában például 2006-ra már csak 36,6 százalék, azaz a lett és litván szintre csökkent a kormányzati kiadások aránya. Ennél is erőteljesebb a fordulat Romániában, ahol a 2000. évi 48,8 százalékos, vagyis ír és észti mértékűre szorították le. Mindez arra utal, hogy a növekvő újraelosztás teljesítménygátó hatásaival nem kell számolni. Másfelől viszont nyilván a jóléti állami intézkedések tere a jövőben is igen szűk marad.

3. *A balti csoda ellentmondásai.* A nemzetközi közvélemény kezdettől fogva nagy rokonszenvvel követte a Szovjetunió által 1939-ben bekebelezett három balti ország függetlenné válását és fokozatos talpra állását. Ez valóban heroikus küzdelmet jelentett, hisz e területek az egységes szovjet népgazdasági tér keretében fejlődtek, a moszkvai tervezőasztalokon kiötlött elképzelések szerint, kizárólag az összbirodalmi megfontolásokat követve. Az már szinte közhelyszámba megy, hogy valós árak és mikroökonómiai racionalitás híján e terveket sem a maguk idejében, sem az utókor bölcsességével nem lehet részleteiben megítélni, különösen a hatékonyság szempontjai szerint nem. Mégis, az a vélekedés azonban megkockáztatható, hogy a nagytér gazdaságból való kiszakadás értelemszerűen hatalmas áldozatokkal járt. Még hozzá lényegesen nagyobbakkal, mint a külső birodalom – a KGST – keretében működött közép-európai államok esetében. Hisz az utóbbiak – az ötvenes évek kivételével – megőrizték, és fokozatosan visszaszerezték viszonylagos önállóságukat. Épp a köztük lévő jelentős eltérések igazolták már annak idején is, hogy gazdaságuk szerkezetét végső fokon saját elképzeléseik szerint alakították. Sőt, az 1980-as évek közepétől meglehetősen szembetűnővé váltak azok a függetlenedési törekvések, amelyekben mind a szovjet külpolitikától, mind pedig az elzárkózó regionális gazdasági közösségből való elszakadás elemei meglehetősen erőteljesen kirajzolódtak. Statisztikai tény, hogy a külkereskedelem nyugati piacokra irányuló átirányítása a közép-európai gazdaságokban – Csehszlovákia kivételével – már a rendszerváltozás előtt végbement. Ezzel szemben a balti államok e tekintetben a szovjet magállamok sorában osztoztak, vagyis csak 1992-től indult meg (magasabb integráltságról) a külkereskedelem átstrukturálódása.

Ez közelebről azt jelentette, hogy a kereskedelem összeomlásával közvetlenül is meggyarázható a visszaesés, aminek mértékét a közép-európai gazdaságok GDP-jének 20 százalékára lehetett tenni, a baltiakra a szovjet utódállamokra jellemző *kétszer akkora értéket* vett fel. A rendszer összeomlása egyfelől, az önálló nemzeti gazdasági keretek létrehozása másfelől, és persze a fél évszázados, részleges reformokkal és nyitással sosem enyhített *elzártság* együttesen súlyos gazdasági és társadalmi költségek árán volt csak meghaladható.¹⁵ Hangsúlyozzuk: a baltiakra nem nulláról indultak, mint a háború

¹⁵ E folyamatokat részleteiben leírja és dokumentálja egy korábbi írásunk (Csaba [2006] 3. és 10. fejezet).

utáni Japán, hanem a szovjet birodalmi örökséggel megterhelve, szerkezetileg eltorzulva, nagyszabású külső segélyek híján, és önálló politikai létük is csak az 1999. évi NATO-tagsággal vált visszafordíthatatlan tényé.

Éppen ezért az elemzők őszinte lelkesedéssel figyelték, ahogy a balti államok az átalakulás ma már elméleti főcspásának tekinthető SLIP receptek¹⁶ alkalmazásával előbb stabilizálták gazdaságukat, majd 1994-től – a közép-európaiakkal együtt, vagyis a többi szovjet utódállamot *öt-hat esztendővel megelőzve* – a tartós növekedés útjára léptek. Észtország például a ECB adatai szerint már 1996–2000 közt évi átlag 6,1 százalékkal, 2001–2005 között tovább gyorsulva 8,3 százalékkal növekedett, amihez 2006-ban már a túlfűtöttség nyilvánvaló jelét jelentő 11,4 százalék társult. Lettország megfelelő adata 5,4 és 8,2 százalék, majd 2006-ban 11,9 százalék, mind mértékében, mind trendjében jelentősen meghaladva a közép-európai gazdaságok teljesítményét (és ugyancsak a túlfűtöttség jeleit mutatva). Végül Litvánia a megfelelő időszakban 4,7, illetve 7,7 százalékkal növekedett, 2006-ban is 7,5 százalékkal. Mindezek hatására Észtország az egy főre jutó jövedelem tekintetében 2006-ra vásárlóerő-paritáson *lényegében beérte Magyarországot* (sic!), Lettország és Litvánia pedig a visegrádi egybevetésben sokáig élenjárónak számító Lengyelországot.

Ugyanakkor a balti csoda számos ellentmondással is küszködik. Ezek közül kiemelkedik *a fizetési mérleg krónikus és nagymértékű hiánya*, ami a túlfűtöttség és a *fenntarthatatlanság* biztos jele (egyben a három ország gyors eurócsatlakozási törekvésének legfontosabb indítéka is). A korábban idézett hitelezői adatközlés szerint például az észt fizetési mérleg 2005-ben a GDP 10,5 százalékának, 2006-ban 14,8 százalékának, 2007-ben előzetesen 16 százalékának, az előrebecslés szerint 2008-ban is még 13,4 százalékának és 2009-ben 12,4 százalékának megfelelő hiánnyal zár (*UniCredit Group* [2007] 14. o). Lettország mutatói ennél lényegesen rosszabbak, mondhatni *katasztrofálisak*: 2005-ben a külső hiány a GDP 12,6, 2006-ban 21,1, 2007-ben várhatóan 22,5 (sic!), 2008-ban előzetesen 19,7 és 2009-ben 17,2 százalék (uo. 20. o.). Az igazi kérdés voltaképpen az, hogy miképpen nem történt még valutaválság. Végül Litvánia ebben az egybevetésben egész jól jön ki, a közép-európai országokat idéző adatsorával, vagyis a 2005. évi 7,2 százalék, a 2006. évi 10,8 százalék, a 2007. évi előzetes 9,6 százalék, majd a 2008. évi 8,9 és a 2009. évi 8,7 százalék mellett. Szembetűnő – és az UniCredit elemzői ki is emelik (uo. 22. o) –, hogy a lassabb növekedés az egyensúlytalanság kezelésének egyik kézenfekvő eszköze lehet és lesz is.

Mindazonáltal érdemes felidézni azt, hogy a balti országok gyenge kiviteli teljesítménye figyelmet kapott már az 1990-es években született komparatív elemzésekben (Csaba [2002]). Mint az idézett statisztikákból kitűnt, a jelentős tőkebeáramlás ellenére a kiviteli teljesítmény az elmúlt években sem javult, legalábbis a túlfűtött gazdaság beviteli igényéhez képest nem. Mint több korábban idézett elemzés (különösen a *Bohle-Greskovits* [2007]) is kiemelte, a kivitel szerkezeti felzárkózása a 2000-es évtizedben, vagyis *egy évtized múltán sem* történt meg. Sőt, szembeötlő a féltermékekre való szakosodás, a nyersanyagigényes tételek térnyerése és a tudásintenzív tevékenységek visszaszorulása. Ez a növekedés *egyoldalú és fenntarthatatlan* voltára utaló egyértelmű jel. A kivitel gyenge dinamikájában és a fizetési mérleg vázolt *rendszeres és másfél évtizeden át visszatérő egyensúlyhiányában* megjelenő makroirányzatot nem semlegesíti egy-egy cég vagy időszak, így az információtechnológiai ágazat térnyeréséről szóló kedvező részletek sem, amiről az irodalom ugyancsak beszámol.

¹⁶ Ez az angol szójáték a stabilizálás, intézményépítés, liberalizálás és privatizálás négyes egymásra épülő feladategyüttesét rövidíti.

Nem kevésbé ellentmondásos az átalakulás társadalmi oldala sem. A balti államok sokat dicsért reformradikalizmusa, különösen az 1990-es években, az állampolgári jogok és így az orosz ajkú lakosság tiltakozási lehetőségeinek erőteljes korlátozására épült. Mivel az Oroszországba való kitelepítéshez képest a korlátozott jogi státus is kisebbik rossznak minősült, továbbá az életszínvonal és az egyéb szabadságjogok tekintetében a balti államok területén élni még mindig lényegesen vonzóbbnak bizonyult, az orosz ajkú kisebbség eltúrta a helyzetet. Ugyanakkor nem kétséges, hogy a közpolitikába való beleszólásuk korlátozása révén az átalakulás veszteseit átlag fölött kordában tarthatták és tartották is. Ennek hatására a legtöbb társadalmi konfliktus és különösen az *újraelosztás fokozására irányuló nyomás*, ami Közép-Európában meghatározó volt, a balti államokban nem játszhatott, és így *nem is játszott szerepet*. Éppen ez magyarázhatja, hogy az a fajta reformradikalizmus, ami a sapiri értelmezésben a kontinentális jóléti modell esetében eleve kizárt, *tartós jellemzőjévé* válhatott a balti államok fejlődésének (Észtországban inkább, mint a másik két államban).

4. Végül negyedikként a *Független Államok Közösségének* országait említhetjük. Részletesebb vizsgálat esetén ez a csoport is legalább számos részre osztható, de közös vonásuk az, hogy a szovjet népgazdasági komplexum szétesése és az új államok létrehozása a transzformációs visszaesés mellett és *azon túl is újabb jelentős* – az előzőhöz mérhető léptékű – *termelés-visszaeséssel járt*. Oroszországban és a nemzetközi szakirodalomban (Karl [1997]) petroállamoknak nevezett közép-keleti, ázsiai és latin-amerikai országokban a nyersanyagfüggőség állandósult, és a tekintélyelvű irányítási formák tartóssá váltak, de nem itt érvényesült a legrosszabb kimenet. A Kaukázus országaiban és Moldovában az állam szétesésére utaló jelek – a kisiklott államok irodalmában tárgyalt jelenségek – tartósultak (sok esetben, mint Abháziában és a Dnyeszter mentén aktív orosz katonai részvétel mellett). Végül Ukrajnát és Fehéroroszországot az orosz hatalommal kapcsolatos „se veled, se nélküled” állapot jellemzi. Ennek hatására *túlsúlyba kerültek az informális intézmények*, mindennapivá vált a háttéralkukra és nem nyilvános *oligarchikus egyezségekre* épülő hatalomgyakorlás. Miközben Fehéroroszországban az elavult szerkezetben való növekedés a jellemző, Ukrajnában a 2005. évi megtorpanás után 2006-ban 7,1, 2007-ben és 2008-ban 5,5 százalék körüli volt a növekedés, a külföldi működőtőkének a GDP 5 százalékára rúgó beáramlásával és kezelhető államadóssági (16,8 százalék) és fizetési mérleg (3,5 százalék) deficit mutatókkal (UniCredit Group [2007] 56. o).

Ebben az országcsoportban a *növekedés csak 1999-től indult meg*, lényegesen alacsonyabb szintről és kedvezőtlenebb szerkezetben, mint a közép-európai és a balti esetekben. A transznacionális piaci, főképp a *tulajdonosi és vállalati integrációba* történő bekapcsolódás mértéke és jellege sem mérhető az előző két csoporthoz. Az állami szerepvállalás – a központi és a helyi közigazgatást konszolidálva – az európai átlagnak megfelelő 37 százalék körüli értékű, az állam dezertálásáról szóló tézis tehát inkább elterjedt, semmint megalapozott. A kormányzati kapacitás (*state capacity*) megszilárdulásával az infláció és a pénzügyi egyensúlytalanság más szélsőséges formái megszűntek. Oroszország és a nyersanyagexportőrök esetében a költségvetési többletek forrása az olajjádék, ami a világpiaci bizonytalanságait és a termelés várható tetőzését figyelembe véve, strukturális adottságnak tűnik. Ugyanakkor a Világbank idézett statisztikáiból a *jövedelemeloszlás erős egyenlőtlensége* látható. Ez a modell sajátja, hiszen a könnyen kisajátítható jövedelmet kevesen teszik zsebre, míg a klasszikus közkiadásokra, a közegészségügytől a közbiztonságig viszonylag keveset költenek. Az agyelszívás tömegjelenséggé vált, aminek nyilván az emberi tőke hosszabb távú képződése és felhalmozása szempontjából is lesz jelentősége.

A társadalmi divergencia tartósságáról

Az előadottakkal talán sikerült szemléltetnünk azt az alaptézist, hogy semmilyen ténybeli alapja sincs annak a sokszor hallható állításnak (*Stiglitz* [2003]), mely szerint a kommunizmus romjain általában és mindenütt egyfajta neoliberális ideológia jegyében fogant, a nemzetközi szervezetek által végigvert egyenreceptet próbáltak volna ki. Mint láttuk, a csoportok a természetben megfigyelhető módon képződnek. Ott ismeretes módon az öröklött vonások (génállomány), a környezethez való alkalmazkodás folyamata és az egyén döntései *együttesen* hozzák létre az *egyedfejlődést*, ami más példányokra nem jellemző. Ha ez a helyzet, az átalakult társadalmakban is legfőljebb alárendelt és részleges, semmint meghatározó jelentőségű lehet az egyes időszakok és korszakok ideológiai hitvallása. Így a közkeletű közgazdasági diskurzusban szokásos módon egységes útról, egységes receptről beszélni lehet ugyan, de csak igen magas elvontsági szinten érdemes. A különbségek láthatóan nem a politikai csoportosítás, például az EU-tagság alapján és nyomvonalán tartósnak. Mindebből levonható az a következtetés, hogy az irodalomban képviselt markáns nézetek (*Jackson* [2007]) ellenére a *jóléti modell az egyes országokban döntően nem közösségi választás kérdése, hanem a gazdasági modell alakulását képezi le*. Vagyis nincs tárgyi alapja a társadalomtudományok jó részében napjainkig is zajló „miféle kapitalizmust is válasszunk” témakörű vitának. A szovjet és a délszláv örökség – beleértve a bennfentes uralmat – sokkal lényegesebbnek bizonyul hosszabb távon, mint az egyes kormányzatok ideológiai értékrendje, állam- vagy piacpártisága.

Szembetűnő az is, hogy a klasszikus csoportosítás – *Esping-Andersen* [1990] – ellenében a szabadpiacibb megoldások alkalmazása *kisebb, nem pedig nagyobb egyenlőtlenségek* kialakulására vezetett. Az igazán nagy és *átöröklődő vagyoni, társadalmi és persze végül jövedelmi különbségek* – a Világbank már többször idézett statisztikái szerint – ugyanis a FÁK oligarchikus és tekintélyvelven szerveződő petroállamaiban jöttek létre. Ennél kisebb a balkáni és még kisebb a szovjet örökségből induló balti érték (nem utolsósorban az árstabilitás megőrzése miatt). Hasonlóképpen a közép-európai országokban az állam kiterjedése ugyan nyilván mérsékelte a szegénység nyílt formáinak elterjedését, *de nem vezetett* egészében egyenlőbb, a skandináv országokat idéző, vagyis a társadalmat *egyenlősítő* megoldásokhoz. És akkor a társadalmi egyensúly szempontjából perdöntő mozzanatokról, így a megnövekedett mobilitásról, az államtól nem függő sikerutak és a transznacionalizálódás kínálta új lehetőségek kihasználásáról még nem is szóltunk. Míg ugyanis Oroszországban, különösen a második putyini elnökség idején, a siker kulcsa egyre inkább az állam – és csak a központi állam – kezébe került,¹⁷ addig a balti államokban és a másik két csoportban is erőteljes *új lehetőségek adódnak* a nemzetközi cégekben, a saját vállalkozásban vagy épp a külföldi munkavállalás révén történő új karrierpályák befutásának.

Szembetűnő az is, ahogy a demokrácia és a piacgazdaság gerincének számító *középosztály töredezettsége* állandósulni látszik. A középosztályosodás és a jóléti állam térsyereése, mint ismeretes, részben átfedő, részben *egymást erősítő* folyamatok voltak az OECD-országokban. Az átalakult országokban ehhez képest a középosztály *államfüggősége* és történelmi meghasonlottsága látszik tartósnak. Az államtól való függőség alól voltaképpen a transznacionalizált szektor és a mikroállalkozások jelentik a kivételt. Ezek azonban sehol sem alkotják a *társadalom* többségét. Igaz, ezzel szemben a nemzetgazdasági

¹⁷ Nemcsak a Hodorkovszkij-ügy, hanem a nagy félállami kombinátok szervezése, a „nemzeti bajnokok” felépítése, a tájékoztatás, a légi közlekedés és a pénzforgalom „ütőerének” központi ellenőrzése is mind az állam vezérelte modell jellemzőinek felelnek meg. A legutóbbi ilyen lépés a Rosznyefy kváziállamosítása volt, a vezető elmozdításával (*FigyelőNet*, 2007. július 31.).

mutatók alakulása szempontjából perdöntő kivitel értékét a közép-európai és a balti országok csoportjában a nemzetközi vállalatok adják. A foglalkoztatásban azonban nem e tőkeintenzív cégek, hanem a jórészt továbbra is az állami politika intézkedéseitől függő mikro- és kisvállalkozások a meghatározók. Ezért a szereplők számossága felől közelítve, az államtól közvetlenül és közvetve függő rétegek – nyugdíjasok, alkalmazottak, állami megrendelésből élők és mindezek eltartottjának – túlsúlya mind a négy csoportban megfigyelhető. Ezzel párhuzamosan pedig tovább él az értékrendi és a származási megosztottság is. Az előző az utódpartokhoz és az egykori nómenklatúrához való viszonyban, az utóbbi a hagyományos képzettségi és tulajdonosi polgárság (*Bildungsbürgertum* szemben a *Besitzbürgertum*) képviselőinek elkülönülésében jelenik meg.

A stigmatizáló és más ideologikus értelmezésekkel szemben a térségbeli empirikus társadalomkutatás már az 1970-es évek eleje óta föltárta a *szegénység tartós jelenlétét* és különféle dimenzióit. E jelenség a gazdasági tevékenység összeszűkülésével és az állami kapacitás megrendülésével, az infláció évtizeden át tartó magas szintjével, valamint a jóléti intézkedések esetenkénti visszametszésével társult. Ezért növekedése legalább átmenetileg elkerülhetetlennek volt mondható. Megbékélni azonban e jelenséggel aligha lehetséges, sem átmenetileg, sem pedig a jövőre nézve, függetlenül attól, miként vélekedünk a letűnt rezsim szemforgató megnyilatkozásairól a „mindenki számára egyformán hozzáférhető, ingyenes és alanyi jogon járó” közszolgáltatások bármelyikének kérdésében.

A rendszerváltozással létrejött sajátos, új típusú (bár a régire sokszor ráarakódó) *szegénységnek* az előadottak szerint *konjunkturális és szerkezeti* összetevői vannak. Az előbbihez tartozik a szocialista ipar és mezőgazdaság megszűntével járó megrázkódtatás éppúgy, mint az állami kifizetések időnkénti meg nem történtéből adódó sokkok. Utóbbi példája lehetett a nyugdíjak és a bérek hónapokon át tartó nem fizetése. Az említett jelenségek azonban *megszűntek* a 2000-es években, és a gazdasági növekedés tartósulásával az évtized közepén a *foglalkoztatás* mutatói is jelentősen javulni kezdtek a legtöbb országban. Ez még a hagyományos „rossz tanulók” csoportjára is igaz. Például a 2001–2005 között átlag 18 (sic!) százalékos munkanélküliséggel küszködő Szlovákia értéke 2007 áprilisára 10,5 százalékra csökkent, az ennél is rosszabb, 18,9 százalékos átlagból induló Lengyelországé ugyanekkorra 11,2 százalék, az orosz munkanélküliség pedig az EU-átlag 7,1 százalékos szintje alá, 6,5 százalékra esett vissza idézett forrásaink szerint. Mindebből jól látható, hogy a szegénységnek strukturális értelemben két fő összetevője van: a *munkapiac* és az *oktatásügy*. Míg az elsőt deregulálással és a növekedés automatizmusának szabadon engedésével viszonylag egyszerű segíteni, a képzettség hiányából adódó feszültségeket nem orvosolja a növekedés (sőt, néha még növelheti is).

Ma már szinte fölösleges lehet annak újbóli leszögezése, hogy az átalakult országok oktatási és képzési rendszere a fejlődő országokéhoz képest még mai leromlott állapotában is jelentős *versenyelőnyt jelent*. Mind a képzés kiterjedtsége, mind pedig a nemek közti egyenlőség és az általános – vagyis az *átképezhetőséget* megalapozó – műveltség tekintetében a mennyiségi mutatók kifejezetten *kedvezők*. Persze jogos lehet föltenni azt a kérdést, hogy a párttörténet vagy épp a vaskohászati tudományok kandidátusai mekkora emberi tőkét jelentenek a kialakuló piacgazdaság keretében, mind az egyén, mind a nemzetgazdaság számára. Hiába tudunk ugyanis mindnyájan példát arra, hogy mindkét csoportból kerültek ki sikeremberek, ezek gyakorisága nem nagyobb a cipőtisztítóból lett milliommos, az amerikai álom klasszikus megtestesítőjénél. Az emberi tőke állománya és a növekedés közti *közvetlen* kapcsolatot ugyanis még egyetlen elméletnek sem sikerült igazolnia.

Az állami kapacitás megrendülése, az oktatás alulfinanszírozása és az irányítók kísérletező kedve együttesen *új helyzetet teremtett* az átalakult országokban. Rövidre fogva: a fejlett országokban is megjelenő, ott azonban rossz eredménnyel működő trendek törtek

maguknak utat térségünkben is. Az oktatás és a tanulás társadalmi presztízsének erőteljes mérséklődése, a kibocsátás átlagos minőségének sokszor felmért gyengülése ugyanis az információtechnológiai forradalom és az élethosszig tartó tanulás kézzelfogható követelménnyé válásának szakaszával esett egybe. Az iskola *szocializációs*, más néven nevelési funkcióinak elsorvadása egy olyan korszakban vált erőteljessé, amikor a munkára foghatóság, a megélhetés szempontjából fontos ismeretek egyre nagyobb része a társadalmi készségek (*social skills*) elsajátításán, az ezekhez fűződő egészséges motivációk meglétéén vagy hiányán áll vagy bukik.

Az elmondottakból közvetlenül is belátható, hogy a spontán – adott formában senki által nem tervezett és előirányzott – folyamatok végeredményeképpen létrejött az a helyzet, amikor *a társadalom műveltségi és képzettségi színvonal és minőség szerinti kettészakadása valós veszéllyé vált.*¹⁸ Ez a folyamat különösen élesen jelentkezik a FÁK-országokban, ahol az összekötetéseken alapuló állami képzés viszonylag szűk vonalát az amerikai átlagegyetemek díjszintjét közelítő fizetős állami és magánképzések rendszere egészíti ki.

Nem kevésbé fontos árnyaló tényező – gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt – a *második gazdaság eltérő súlya és alakulása*. Kézenfekvő ugyanis, hogy minél nagyobb méreteket ölt a formális állami intézmények szétesése, annál nagyobb az informális intézmények és az ezekhez kötődő gazdasági tevékenység szerepe. Mint láttuk, Délkelet-Európában ez a tényező volt és maradt a legfontosabb. *A rendkívül magas* kimutatott – és a magas agrárfoglalkoztatásba bújtatva meglévő rejtett – *munkanélküliség* nyilván csak az irreguláris tevékenységek széles körével válik elviselhetővé. A balkáni államokra becsült 40 százalékos körüli érték egyébként a Földközi-tenger melléki országokra is hagyományosan jellemző szint, ami ebben az egybevetésben nem is kirívó.

Nyilván *egész más jellegű* és tartalmú a FÁK-országokban *a második gazdaság*, aminek jelentős része az állam által – nem utolsósorban politikai célból eltúrt – adóvisszatartás és másfajta járadékvadászat formáját ölti (*Zabanova* [2007]). Ez nyilván egész más természetű, mint a piacozók – az oroszul *cselnoki* néven nevezett batyuzók – világa. Az állam és a cégek sajátos egybefonódása, a *Yakovlev* [2006] által találóan az üzleti élet állam általi elfoglalásaként (*business capture*) leírt folyamat nem sokban emlékeztet a hagyományos társadalmak kötőszövetét alkotó kölcsönös szívességek rendszerére, ami a családi és szülőhelyi (falubeli vagy iskolatársi hálón alapuló) kapcsolatokra épült.

Továbbra is fontos – bár az 1990-es évtizedénél *lényegesen kisebb* szerepet játszik – a második gazdaság a balti és a közép-európai csoportban. A nagy nemzetközi cégek értelemszerűen nem érdekeltek a „pult alatti” értékesítésben, a közterhek mikrocégek körében szokásos elkerülésében, ők inkább a szabályozás testre szabásával nyújtott (nagyvonalúbb) kedvezményeket kedvelik. A kisebb és a közepes cégek viszont a sok tekintetben túlterjeszkedő államgépezet elől csak úgy tudják a vállalkozás megélhetéséhez szükséges jövedelmet megtartani, ha a játékszabályokat igen szabadon értelmezik. És emellett a hagyományos második gazdaság is létezik. Minél kevésbé engedélyezett módon terjed a piaci koordináció azokon a területeken, amelyeket a közéleti illetmen megfontolásait követve elvileg állami gondoskodás tárgyának tekintenek, annál inkább a rejtett gazdaság mozgásformái és magatartáskultúrája társul hozzá. Épp a sapiri kontinentális modell több évtizedes át *nem* alakulása a jó példa arra, hogy a közbeszéd – a diskurzus – miként válik *valóságformáló erővé*, például Németországban vagy Franciaország reformirtózásában. Ez a visszahúzó, leépülő gyakorlat aligha írható a média- és a tömegdemokrácia számlájára, hiszen a sikeresen reformáló országok, Skandináviában és szomszédságunkban, szintúgy e kategóriába sorolhatók.

¹⁸ Már amennyiben értéknek tekintjük a középosztályosodást/polgárosodást, amit a fogyasztási szint homogenizálódása mellett a társadalmi értékrend és a kulturális tőke bizonyos egységesülése is kíséri.

Végül a 2000-es évek érdekes és tanulságos jellemvonása az uniós tagság időszakában, az érvényes nemzetközi szabályrend ellenében is tartósuló költségvetés-politikai lazaság, ami főképpen a visegrádi országokat jellemzi. Jól látható, hogy ez a költségvetés-politikai lazaság – a politikatudományi és a közéleti fölvetések egy részére rációfalva – *egyáltalán nem kedvezett a reformoknak, sem a jóléti, sem más szférákban*. Az államháztartási lazaság ekképpen egyszerre *oka és tünete* a társadalmi és gazdasági szinten egymást erősítő reformtalanság egészeinek.

Néhány következtetés

A madártávlatú áttekintés alkalmat adott arra, hogy az esetlegességeken felülemelkedve néhány, az átalakult országok társadalmát hosszabb távon is formáló irányzatot ismerjünk fel. Ezek közül az első és legfontosabb az, hogy az átalakult országok *tartósan eltérő csoportokat* alkotnak. Ebből adódóan sem az átalakulás egységes, optimális útjára, sem az egyik csoportból a másikba történő, többé-kevésbé önkényes átsorolásra vonatkozó felvetések nem relevánsak. Ugyanakkor Románia és Szlovákia azt példázza, hogy *mozgástér mindig van*, a hosszú távú pályafüggőség és a politikai bénultság egymással nem hozható közvetlen összefüggésbe.

1. Megállapíthatjuk, hogy a balti csoport kivételével a gazdasági és a politikai racionalitás rendre *szembekerült* egymással. Sőt, ha a 2006. évi szlovákiai fordulatot – a populista koalíció berendezkedését és tartós, de föltartóztathatatlan tevékenységét – vesszük, akkor vélhetően ez a felismerés mindenkire áll. A baltiak sajátos politikai megoldása hosszú távon biztos, hogy változásokat igényel majd, különösen, ha az alapjogi chartát – mint tervbe vették – az uniós alapszerződés részévé teszik. Egészében tehát a sikeres gazdaságpolitika *fenntarthatósága* sem társadalmi, sem gazdasági oldalról nem látszik biztosítottnak.

2. Szembetűnő eltérések vannak *a normatív és az előre jelzett* fejlődési pályák között. Az, hogy jelentős átalakításokra lenne szükség, különösen az intézményi és a jóléti rendszerekben, valamint az oktatásban és az államháztartásban minden egyes terület szakemberei számára a lapos közhelyek közé tartozik. E reformok – a megvalósítás körüli átláthatatlanság és a pénzbehajtással történt többszöri azonosítás tapasztalata miatt – *nem élvezik a társadalmak bizalmát*. A megvalósíthatóság alapelemei sok esetben hiányoznak. A társadalmi *egybetartozást* erősítő, a mobilitást megalapozó változásokra sem az oktatási rendszerben, sem a társadalmi érintkezés egyéb területein nem látunk jeleket, ami a gazdasági teljesítményre is visszaható *széttagolódási irányzatokat tartósíthat*.

3. A közbeszéd jelentősen és rendszeresen eltér a társadalomtudományokban fontosnak minősített kérdésektől. Ha mégis sort kerítenek e témákra, a közbeszédet sok esetben a szakszerűség minimumát sem elérő fölvetések uralják. A *közbeszéd* ebből származó hitel- és értékvesztése *önálló válságtényezővé vált*.

4. A felsoroltak miatt bár eleve elrendeltnek nem tekinthető, de a *történelmi lemaradás* veszélye egyre nagyobb valószínűségűvé válik. Az előző pontokban vázoltak mélyebb oka ugyanis az, hogy *a közpolitika az érdekcsoportok zsákmányává vált*. Ráadásul a hatalom megszerzése és megtartása öncél lett, az ezen túlmutató közérdek létében és követésének célszerűségében egyre kevesebben hisznek. Ez bizony a Mancur Olson által a lemaradó, hanyatló nemzetekre (Olson [1987]) diagnosztizált helyzet megismétlődését valószínűsítheti.

5. Értelemszerűen *eltérő pályán haladnak majd* az e cikkben tárgyalt különféle csoportok tagjai. A FÁK esetében a megoldatlanságok forrása az, hogy a posztindusztriális európai társadalmakban hiányoznak a petroállamok működési föltételei. A balti térség-

ben a szerkezeti és intézményi gyengeségek az euró bevezetése után és ellenére éppen úgy megjelenhetnek, mint – mondjuk – Portugáliában. A balkáni államok számára az EU-tagság esélyt ugyan ad, de biztosítékot arra, hogy modernizációjuk átütő erejűvé válik, aligha. És persze a közép-európai országokban a következő évtized(ek)ben *ténylegesen várható* növekedési ütemet sem célszerű a feltételes konvergenciamodellekből levezetni akkor, ha az e modellekben *előfeltételezett* intézményi és gazdaságpolitikai tényezők különféle okok folytán a *valóságban* nem léteznek. Az EU jelenlegi tagjai közt éppen úgy van sikerállam, mint tartósan növekedési és intézményi gondokkal küszködő is. Ez viszont azt is jelenti, hogy a jövő egészében mégsem előre meghatározott, noha a *választási szabadságunk vélhetően sokkal kisebb* annál, mint két évtizede a rendszerváltozás hajnalán föltételeztük. Ez a felismerés minden bizonnyal mind a célokra, mind az eredményekre vonatkozik. Ezért talán jogos a társadalom ellenérzése, amikor a különféle kormányzatok időről időre megfogalmazódó „rendteremtési” elképzeléseivel szemben sündisznóállásba vonul. Vagyis továbbra sem a kezdeményező, vállalkozó, innovatív, piacbarát magatartásmód terjed el, hanem a túlélésre játszás. A többség ezért – főleg a nagyszabású reformkezdeményezések évadján – a maga nehezen kivívott sajátos életterét védi.¹⁹

Hivatkozások

- ANGRESANO, J. [1995]: Comparative Economics. Pearson Education, London.
- BOHLE, D. –GRESKOVITS Béla [2007]: Neoliberalism, embedded neoliberalism and neocorporatism: paths towards transnational capitalism in central and eastern Europe. West European Politics, Vol. 30. No. 3. 443–466. o.
- BORNSTEIN, M. (szerk.) [1994]: Comparative Economic Systems. Models and Cases. 7. kiadás, Irwin, Boston–Burr Ridge–Sidney.
- BOURGIGNON, F. ÉS SZERKESZTŐTÁRSAI (szerk.) [2007]: Capacity Building in Economics Education and Research. Világbank, Washington, D. C.
- BULGARIA AND ROMANIA ... [2007]: Bulgaria and Romania rebuffed over corruption and justice reform. EurActiv, június 27. <http://www.euractiv.com/en/enlargement/bulgaria-romania-rebuffed-corruption-justice-reform/article-165018>.
- CSABA LÁSZLÓ [2002]: Convergence and divergence in economic transition and integration. Megjelent: *Schorkowitz, D.* (szerk.): Transition–Erosion–Reaktion. Verlag Peter Lang, Berlin–Frankfurt/Main–New York, 41–69. o.
- CSABA LÁSZLÓ [2006]: A fölemelkedő Európa. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ECB [2007]: Statistics Pocket Book. ECB, Frankfurt/Main, június.
- EBRD [2007]: Transition Report Update. London, április.
- ERDŐS TIBOR [2006]: Növekedési potenciál és gazdaságpolitika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ESPING-ANDERSEN, G. [1990]: The Three Worlds of Welfare Capitalism. Polity Press Cambridge/UK, újrainyomva 1993-ban is.
- GLIGOROV, V.–HAVLIK, P.–PODKAMINER, L. [2007]: Private consumption and flourishing exports keep the region on the high growth track. WIIW Research Reports, Bécs, 335. sz. február.
- HANSON, PH. [2007]: The tasks ahead in comparative economic studies: what should we be comparing? Japanese Journal of Comparative Economics, Vol. 44. No. 1. 1–14. o.
- HAYEK, F. A. [1995]: Emberi cselekvés, de nem emberi tervezet eredménye. Megjelent: *Hayek, F. A:* Piac és szabadság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 292–301. o.
- IVERSEN, TH. [2005]: Capitalism, Democracy and Welfare. Cambridge University Press, Cambridge–New York.

¹⁹ Magyarország esetében hasonló előzetes eredményekre jutott a Sajó András akadémikus vezette kutatás az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete és a MeH együttműködésében 2007 során.

- JACKSON, A. [2007]: Miért nem kell választanunk a társadalmi igazságosság és a gazdasági növekedés között? *Esély*, 18. évf. 1. sz. 3–48. o.
- KARL, T. L. [1997]: *The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro-States*. Berkeley, University of California Press, Los Angeles–London.
- KORNAI JÁNOS [1993]: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadói Rt., Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2005]: Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz. 907–936. o.
- LANE, D.–MYANT, M. (szerk.) [2007]: *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Palgrave–MacMillan, New York.
- MONTIAS, J. M. [1976]: *The Structure of Economic Systems*. Yale University Press, New Haven–London.
- MURRELL, P. [1995]: The transition according to Cambridge, Mass. *Journal of Economic Literature*, Vol. 33. No. 1. 164–178. o.
- OLSON, M. [1987]: *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása*. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- ORBÁN GÁBOR–SZAPÁRY GYÖRGY [2006]: Magyar fiskális politika – quo vadis? *Közgazdasági Szemle*, 4. sz. 293–309. o.
- PONTUSSON, J. [2005]: *Inequality and Prosperity: Social Europe versus Liberal America*. Cornell University Press, Ithaca.
- RAGUCKAJA, G. [2007]: What is Dragon Looking for in the Tropics? A Közép-európai Egyetem nemzetközi és európai tanulmányok tanszékén megvédett MA-értekezés, Budapest, június.
- SAPIR, A. [2006]: Globalization and the reform of European social models. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 44. No. 2. 369–390. o.
- STIGLITZ, J. E. [2003]: *A globalizáció és ellentmondásai*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- SZABÓ KATALIN (szerk.) [2007]: *Összehasonlító gazdaságtan*. Bologna Tankönyvek, Aula Kiadó, Budapest.
- SZAKOLCZAI György [2007]: A magyar gazdaság egyensúlyzavarainak okai és a megoldás egy lehetséges útja. *Competitio*, 6. évf. 1. sz. 85–102. o.
- TAYFUR, F. M. [2003]: *Semiperipheral Development. The Cases of Greece and Spain*. Ashgate, Aldershot.
- TOMKA BÉLA [2003]: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég Kiadó, Budapest.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY [2006]: *Államhívő magyarok*. *Figyelő*, 50. évf. 16. sz.
- WDR [2007]: *World Development Report, 2007*. Az Oxford University Press kiadása a Világbank részére, Oxford–New York.
- UNICREDIT GROUP [2007]: *CEE Quarterly*. UniCredit Group, Bécs, 2. sz. <http://www.unicreditgroup.eu/en/Ricerche/pdf/CEE-Q2-2007.pdf>.
- YAKOVLEV, A. [2006]: The evolution of business-state interaction in Russia: from state capture to business capture? *Europe-Asia Studies*, 58. évf. 7. sz. 1033–1056. o.
- ZABANOVA, Y. [2007]: *Energy as a Contested Domain*. A Közép-európai Egyetem nemzetközi és európai tanulmányok tanszékén kitéüntetéssel megvédett MA-értekezés. Budapest, június.